ANαliZA

časopis za kritično misel

Letnik 3, številka 1, junij 1999 · ISSN 1408-2969

RAZPRAVE

Nenad Miščević

Uvod v spoznavno teorijo

Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

Citiranje: Nenad Miščević, »Uvod v spoznavno teorijo«, *Analiza: časopis za kritično misel* 3, št. 1 (1999): 3–17.

To delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna (CC BY 4.0), https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sl.

Izdajatelj: Društvo za analitično filozofijo in filozofijo znanosti, Ljubljana.

Elektronska različica je bila leta 2026 rekonstruirana iz izvirnih stavnih datotek in preverjena s tiskano izdajo. Številke strani ustrezajo tiskani izdaji; prelomi strani znotraj prispevka se lahko nekoliko razlikujejo.

Nenad Miščević
Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru

UVOD V SPOZNAVNO TEORIJO

Članek je kratek elementarni uvod v glavne teme spoznavne teorije, namenjen študentski publiki. Spoznavna teorija je predstavljena kot dvodelna konstrukcija: prvi, preprost in zgodovinsko prvotni del se tiče zanesljivosti kognitivnih sposobnosti in aktivnosti (zaznavanje nasproti mišljenju, pričevanje, status znanosti in religije, moralno védenje in podobno) in doseže vrh s splošnim vprašanjem skepticizma. Drugi del je metapsihološki in obravnava upravičenje in definicijo védenja. Osrednji del članka je posvečen elementarni predstavitvi teorij upravičenja, to je fundacionalizmu, koherentizmu in reliabilizmu. Prvi del priskrbi motivacijo in povezave z aktualnimi epistemskimi praksami, drugi pa je posvečen filozofskim iskanjem splošnih pojmov in načel, ki se uporabljajo v konkretnih problemih.
Ključne besede: védenje, upravičenje, fundacionalizem, koherentizem, reliabilizem, skepticizem.

1. Struktura spoznavne teorije

> Ljudje samohotno verjamejo ne le svoim očem, temveč tudi pričevanjem drugih ljudi in lastnemu razmišljanju; z eno besedo – svojim virom spoznanja. Ali lahko tem virom verjamemo? Katerim naj bolj verjamemo, kateri zahtevajo preverjanje, kateri pa so povsem nezanesljivi? Zgodovinsko se je spoznavna teorija začela ravno s takimi vprašanji. Mnogi Grki so predpostavljali, da obstaja popolna in objektivna resnica o stvareh in da to resnico poznajo bogovi, človeško spoznanje pa je bleda in fragmentarna senca takega božanskega spoznanja.
>
> Konkretna vprašanja o spoznanju so izšla iz vsakdanjih problemov in iz razprave o religiji in morali. Mitologija mi pravi, da so bogovi dobri in plemeniti, hkrati pa jih opisuje kot zle, nasilne, lažnive in lakomne. (Biblija podobno prepoveduje ubijanje, Bog pa pobije vse prebivalce Sodome samo zaradi njihovih neprimernih običajev.) Komu verjeti? Začetno znanstveno zanimanje je verjetno prispevalo svoje. Čuti mi pravijo, da so sneg, voda in para zelo različni; razum mi pravi, da nastanejo drug iz drugega in bi zato morali biti v temelju isto. Naj verjamem razumu ali čutilom? Tako se je zelo zgodaj razvila razprava o tem, kako zanesljiva so

čutila in kako zanesljiv je razum ali umska intuicija. (Heraklit: "Oči in ušesa so slabe priče, če imate barbarsko dušo.")

Te teme bi lahko dopolnili s podobnimi problemi, ki jih je prinesel razvoj znanosti. Tako je nastanek geometrije v antiki imel za posledico vprašanje o naravi matematičnega spoznanja: od kod nam védenje, ki se zdi nujno, popolnoma precizno in povsem univerzalno? Platon je predlagal mit o spominjanju, ki s seboj prinaša predpostavko o prirojenosti takega védenja, in potem to predpostavko razširil tudi na druga področja. Novi vek je prinesel razpravo med empiristi in racionalisti o izvoru našega védenja in o izvorih njegove legitimnosti: od kod naše sodbe in kaj upravičuje naša prepričanja? Prvo vprašanje je opisno-teorijsko (deskriptivno), drugo pa normativno (ali vrednostno). Dvajseto stoletje je prineslo kognitivno psihologijo, ki preučuje mehanizme individualnega spoznanja, in sociologijo, ki se ukvarja z družbenimi mehanizmi spoznanja. Prineslo je tudi razvoj znanosti, na primer, razvito logiko in matematiko, ki zahtevata utemeljitev. Ali jima gre verjeti zaradi njune uporabe v znanosti ali pa sta verodostojni sami na sebi, zaradi svoje očitnosti? Zgodovina znanosti je prinesla vprašanje o upravičenosti znanstvenih prepričanj in o racionalnosti znanstvenikov. Zlom religijskih tradicij je odprl vprašanje, v kolikšni meri je tradicija sprejemljiva družbena oblika za prenos védenja.

Ta konkretnejša filozofska vprašanja – tako opisna kot normativna – tvorijo začetno stopnjo spoznavne teorije. Filozofska disciplina, s katero se ukvarjamo, se namreč imenuje *spoznavna teorija*, *epistemologija* ali *gnoseologija*. Včasih se beseda "epistemologija" uporablja v nekoliko drugačnem smislu – kot teorija znanosti (naša terminologija se včasih zgleduje po nemškem, včasih po angleškem, bolj redko pa po francoskem vzoru). Toda za nas je spoznavna teorija natanko isto kot epistemologija. Če bi celotno področje slikovito prikazali kot zgradbo, potem pred-filozofska vprašanja – zdravorazumska, znanstvena, religijska – oblikujejo nekakšno "klet", navedena konkretnejša filozofska vprašanja pa njeno "prvo nadstropje". Toda to nadstropje bi lahko razširili tudi na neko splošnejše filozofsko vprašanje. Namreč, s skeptiki se je zastavilo vprašanje o tem, *ali so naše spoznavne sposobnosti v celoti zanesljive, ali lahko vemo, da so zanesljive, in ali lahko vanje razumno verujemo*.

Antični sofisti, proto-skeptiki, so spodbudili Platona, da je zastavil vprašanje o naravi spoznanja, pironski skeptiki pa so to vprašanje obdržali pri življenju za zahodno filozofijo. Na vzhodu je podobno vlogo odigrala budistična skepsa. Novoveški, kartezijanski skepticizem se je rodil skupaj z znanostjo, če že ne iz nje. Danes je najpogostejša oblika skepticizma tista, ki je nastala iz dosežkov družbenih znanosti – kulturalni in zgodovinsko usmerjen skepticizem-relativizem, ki se sklicuje na relativnost kultur in dob, da bi podvomil o možnosti (pravega) spoznanja. Cilj filozofske obravnave pa seveda ni utišati nekega sogovornika-skeptika, temveč predvsem ugotoviti upravičenost lastnega dvoma, tako da je lik skeptika-sogovornika samo primerno poosebljenje tega dvoma v vsakem od nas.

Zdaj lahko to zgradbo prikažemo na shematski način. Na točki, do katere smo prišli, ima zgradba klet in prvo nadstropje:

<table>
<tr><td rowspan="2">1. nadstropje</td><td colspan="4">splošni dvom (skepticizem) in problem zanesljivosti spoznanja v celoti</td></tr>
<tr><td>konkretne filozofske teme</td><td>POREKLO SPOZNANJA
(opisno)

prirojeno/ pridobljeno

kognitivni psihološki mehanizmi

družbeni mehanizmi spoznanja</td><td>ZANESLJIVOST SPOZNAVNIH IZVOROV
(normativno)

individualni izvori
– zaznava
– razum/intuicija
– spomin

družbeni izvori
– pričevanje
– tradicija</td><td>EPISTEMOLOGIJA POSAMEZNIH DISCIPLIN

epistemologija znanosti
– družbenih
– naravoslovnih
– formalnomatematičnih

epistemologija religije

epistemologija umetnosti</td></tr>
<tr><td>klet</td><td colspan="4">PREDFILOZOFSKI IZVORI
razum, znanost, religija (in protislovja med njimi)</td></tr>
</table>

Bodite pozorni na to, da motivacija za razpravo najbolj pogosto prihaja iz "nižjih" stopenj in se pomika k višjim: ljudi bolj zanima, kaj lahko konkretno vemo na področju morale ali znanosti, kot pa splošna razprava o njiju. (To ima didaktične posledice: menimo, da na predavanjih velja slediti enakemu redu, od spodaj navzgor.) Toda filozof upa, da lahko na višji stopnji najde odgovore tudi na vprašanja nižje stopnje: na primer, če misli, da je razrešil problem dvoma in upravičil zanesljivost spoznanja v celoti, potem bo svojo rešitev apliciral na posamezne vire spoznanja vse do predfilozofskih virov.

Vrnimo se spet k skeptiku. Skeptik zanika, da imamo kadarkoli resnično spoznanje – v razpravi z njim se je torej treba najprej dogovoriti, kaj bomo razumeli pod "spoznanjem". Zaradi tega so filozofi v razpravi o spoznanju kot tudi v odgovorih na skeptična vprašanja že zgodaj začeli posvečati pozornost še abstraktnejšim problemom, kot so navedeni. Če je cilj spoznanja védenje, kaj je potem pravzaprav védenje? Kaj pomeni, da so naša prepričanja zanesljiva? Kaj pomeni "biti upravičen" v svojem prepričanju? Zapomnite si, da so ta vprašanja bistveno bolj abstraktna od vprašanj, umeščenih v prvo nadstropje. Na primer, vprašanje "Kaj pomeni biti racionalen?" je veliko bolj abstraktno od vprašanja, ali so bili znanstveniki v Kopernikovem obdobju racionalni. Zato bi tem vprašanjem lahko dodelili posebno, višje nadstropje v naši spoznavnoteoretski zgradbi. Zanj se včasih uporablja tudi izraz metaepistemologija, ker se ukvarja z razpravo o pojmih, ki imajo vlogo v konkretnejših epistemoloških raziskavah.

Različni prikazi spoznavne teorije različno prikazujejo to abstraktno področje. Starejši prikazi so širši: poleg problema védenja in upravičenja (racionalnosti) vključujejo tudi definicijo resnice in splošno razpravo o odnosu spoznavnega subjekta in njegovega predmeta. Novejše sistematizacije filozofije selijo to široko razpravo na področje semantike (resnica), ontologije in filozofije psihologije (odnos spoznanje-realnost in vprašanje intencionalnosti spoznanja). V skladu z njimi tvori jedro spoznavne teorije razprava o védenju in o upravičenosti naših prepričanj. Še več, mnogi sodobni prikazi epistemologije omejujejo to razpravo le na to najbolj abstraktno, metaepistemološko nadstropje.

Zdaj lahko orišemo celotno področje epistemologije:

<table>
<tr><td>2. nadstropje</td><td>abstraktne metaepistemološke teme</td><td colspan="3"><u>POJMI</u>
– VÉDENJE
– ZANESLJIVOST
– UPRAVIČENJE (fundacionalizem, koherentizem, reliabilizem)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">1. nadstropje</td><td colspan="4">splošni dvom (skepticizem) in problem zanesljivosti spoznanja v celoti</td></tr>
<tr><td>konkretne filozofske teme</td><td><u>POREKLO SPOZNANJA</u>
(opisno)

prirojeno/ pridobljeno

kognitivni psihološki mehanizmi

družbeni mehanizmi spoznanja</td><td><u>ZANESLJIVOST SPOZNAVNIH IZVOROV</u>
(normativno)

individualni izvori
– zaznava
– razum/intuicija
– spomin

družbeni izvori
– pričevanje
– tradicija</td><td><u>EPISTEMOLOGIJA POSAMEZNIH DISCIPLIN</u>

epistemologija znanosti
– družbenih
– naravoslovnih
– formalnomatematičnih

epistemologija religije

epistemologija umetnosti</td></tr>
<tr><td>klet</td><td colspan="4"><u>PREDFILOZOFSKI IZVORI</u>
razum, znanost, religija (in protislovja med njimi)</td></tr>
</table>

2. Definicija spoznanja

Glavne teme iz “drugega nadstropja” spoznavne teorije so del dediščine filozofske tradicije. Vsako obdobje jih formulira na nekoliko svoj način, mi pa se bomo osredinili na vodilno sodobno formulacijo (sodobno različico povsem klasičnega pristopa).

Beseda “spoznanje” pokriva vsaj dvoje – spoznavne procese (spoznavanje) in gotovo spoznanje (védenje). Za spoznavno teorijo je zanimivo oboje. Pričakovali bi, da bo proces (oziroma spoznavanje) imel prednost, ampak ne smemo pozabiti na posebno vlogo skeptičnega “črva dvoma” – le-ta spodkopuje naše prizadevanje, da bi imeli spoznanje-védenje, in ga tako privede v središče pozornosti. Zato epistemologija raje izhaja iz gotovega rezultata, védenja, proces spoznavanja pa obravnava v naslednjih korakih. Dodatno upravičenje za to je, da je doseganje védenja cilj spoznavanja, zato ni slabo začeti s tem ciljem.

Torej, kaj je védenje?

Vsakdo, ki je kdaj imel opravka z filozofijo, ve za Platonovo zamisel, po kateri je védenje nekaj bistveno različnega od navadnega verovanja ali prepričanja [*doxa*]. Po tej zamisli imata védenje in prepričanje povsem različen predmet – védenje se ukvarja z večnim svetom idej, prepričanje pa s spremenljivim prividom. Kakorkoli že se takšna zamisel lepo sliši, pa ni neubranljiva. Če imam védenje o nekem večnem predmetu (če ta obstaja), potem imam o njem tudi neko prepričanje. Še hujše, ta zamisel nas obsoja na skepticizem glede védenja o vseh navadnih predmetih in nas tako napravi za lahko žrtev skeptika – ni naključno, da se je skepticizem razbohotil ravno v Platonovi akademiji.

Toda Platon je imel tudi druge predloge. Po enem izmed njih (v dialogu Theaitetos) je védenje preprosto dobra vrsta prepričanja. In kakšna je ta dobra vrsta? Če je naš cilj spoznavanja védenje, bo dobro vgraditi v pojem védenja zahtevo po resničnosti – spoznavalec hoče doseči resnico, zato je cilj, védenje, lahko samo spoznanje resnice. To sicer ustreza tudi običajnemu pomenu besede – če ne dežuje, potem ne bom rekel, da Peter ve, da dežuje (kakorkoli naj že bo sicer njegovo prepričanje trdno ali pa odpustljivo in razumljivo). Mnogi pravijo, da je to pretirano in se uklanjajo nekakšnemu skepticizmu ali pa hočejo biti nevtralni. (Tako se v sociologiji spoznanja pogosto govori o “védenjih” v smislu sistema prepričanj – na primer o srednjeveških “védenjih” o čarovnicah). Toda taki se potem vnaprej odpovedujejo glavnemu cilju spoznavanja, zato jim ne bomo sledili.

Seveda pa ni vsako resnično prepričanje takoj tudi védenje. Platon navaja primer osebe, ki je na trgu slišala "trač" iz nezanesljivega vira. Čeprav je "trač" po naključju resničen, oseba nima védenja. Z drugimi besedami, resničnost prepričanja ne sme sloneti na naključju. Platon ponudi tudi pozitivni recept – spoznavalec mora imeti dober razlog [*logos*] za svoje prepričanje. (Platon zahteva še več, namreč to, da je spoznavalec tudi zares zmožen povedati razlog, pojasniti svoje prepričanje.)

Končni recept se potem glasi, da je védenje resnično prepričanje z dobrim razlogom.

Sodobna različica je samo nekoliko liberalnejša glede tega pogoja nenaključne resničnosti. Ne išče dobesedno dobrega razloga, ampak nekoliko širši pogoj – spoznavalčevo prepričanje mora biti nekako "upravičeno" (to, da imamo dober razlog, pa je gotovo najboljše upravičenje).

Ponovimo:

Védenje je upravičeno resnično prepričanje.

Premislimo definicijo besedo za besedo. Najprej resničnost, potem prepričanje, potem pa še upravičenje.

V starejših spoznavnoteoretskih delih so mnogo pozornosti posvečali pojmu resničnosti. Danes ta pojem obravnavajo v drugih filozofskih disciplinah (posebno v semantiki), tako da o njem v knjigah z naslovom *Epistemologija* ... ne boste našli ničesar ali skoraj ničesar. Najpogosteje preprosto predpostavljajo nekakšno različico teorije korespondence. Nasploh je škoda, da je tako, za domačega bralca pa je še posebej neugodno – pri nas je teorija korespondence skoraj že pol stoletja v nemilosti in ne moremo kar tako predpostaviti, da jo bo bralec sprejel. Mogoče je najboljši naslednji postopek:

Razumite pod "Res je, da dežuje" preprosto to, da zares dežuje (karkoli naj že sestavlja to *deževanje*). Ko epistemolog pravi "Peter ima resnično prepričanje, da dežuje", razumite to, kot da bi rekel, da je Peter prepričan, da dežuje in je to zares tako (da dežuje). Kako potem teoretično razumeti pojem resnice, ostaja odprto vprašanje. V kontekstu spoznavne teorije je bistveno, da lahko formuliramo cilj spoznanja. Cilj spoznavalca, ki se informira o dežju, je naslednji: če dežuje, bi želel verjeti (vedeti), da dežuje, če pa ne dežuje, bi želel verjeti, da ne dežuje. To je tisti minimum, za katerega nam je pojem resnice potreben – ostalo pa je stvar razprave.

Podobno je s pojmom prepričanja. Klasične razprave (na primer Hartmannova *Metafizika spoznanja* ali pri nas Vebrova dela) se na veliko ukvarjajo z vprašanjem, kako lahko sploh so prepričanja o svetu. V popularni predstavi o filozofiji je to morda tudi najbolj pomembno vprašanje epistemologije. Toda danes je vprašanje preprosto "izvoženo" iz epistemologije v filozofijo psihologije, epistemolog pa predpostavlja, da prepričanja obstajajo, da imajo svoj predmet in da so lahko resnična ali neresnična.

Omenimo dve vprašanji, ki jih epistemologi radi obravnavajo v zvezi s prepričanjem.

Je treba – kot kandidate za epistemološko oceno – vzeti samo trdna prepričanja ali so primerne tudi različne stopnje prepričanosti, ki dopuščajo negotovost? Prva alternativa bistveno poenostavlja razpravo, druga pa je realnejša.

Drugo vprašanje se tiče raznovrstnosti: ali želimo obravnavati samo izrecno skladna, "polna" prepričanja ali pa bomo vzeli v premislek tudi slabše kandidate – nezavedna prepričanja, zaznavna stanja, morebitna predstavna stanja in podobno? Tradicionalnejša epistemologija zastopa trdo linijo – obravnava se samo polnokrvna prepričanja. To je dobro zaradi enostavnosti, vendar se s tem epistemolog nepotrebno izpostavlja očitku, da je ozkosrčna. (Očitek dobiva posebno težo

na podlagi rezultatov sodobne kognitivne psihologije, ki poudarja pomembost nezavednih prepričanj in prav tako odpira široko polje raznovrsnosti kognitivnih stanj, ki bi lahko bila enakopravna ali celo pomembnejša od polnokrvnih, jasno pojmovno skladnih prepričanj.)

Običajna dela sodobnih epistemologov imajo za bolj ali manj gotovo to, da je sjasno, kaj se zahteva za pogoj resničnosti prepričanja.

Celotna teža sodobnega razmišljanja pravzaprav sloni na pogoju upravičenja.

Pojem upravičenosti vnaša v epistemologijo prvino ocene. Ta pojem stori, da je spoznavna teorija normativna disciplina. Nekateri situacijo vidijo takole: spoznavna teorija je kot etika – etika nam pove, ali je nekdo dober človek, spoznavna teorija pa, ali je dober spoznavalec. Le-ti mislijo, da prav normativnost dela epistemologijo za filozofsko disciplino (v nasprotju s psihologijo ali fiziko).

3. Teorija upravičenja

Videli smo, da naključna resničnost prepričanja (verovanja) ni dovolj za védenje: potrebno je nekaj več od tega. Obstajati mora dober razlog za prepričanje (na to je prvi opozoril Platon v Theaitetu). Ta bistveni dodatni pogoj se imenuje imetje razloga ali upravičenje.

Predpostavimo, da ima Janez zelo preprosto resnično prepričanje o tem, kako se normalno oglašajo psi:

(p) Psi lajajo.

Predpostavimo nadalje, da je Janez do tega prepričanja prišel predvsem z lastnim izkustvom: kot otrok in tudi pozneje je pogosto imel opravka s psi, poslušal je lajanje psov in naravno sklepal (z indukcijo), da psi lajajo. Poleg tega pa je slišal tudi od drugih ljudi, da psi lajajo.

Očitno je Janezovo prepričanje (p) upravičeno, in samo filozofi bi lahko v to podvomili. Toda, na temelju česa? (Dobro je začeti s tako preprostimi primeri, ker je upravičenje preprostih primerov zelo verjetno in preprosto, zato ga lahko uporabimo kot izhodišče za bolj zapletene primere.)

Sedaj si bomo ogledali glavne strategije in teorije upravičenja.

3.1 Zanesljivost: reliabilizem in eksternalizem

Najbolj preprost način, s katerim lahko upravičimo Janezovo prepričanje, je naslednji:

ZANESLJIVOST. Janez je svoje prepričanje pridobil s poslušanjem in gledanjem psov v situaciji neposrednega stika. Sluh in vid sta v takšnih situacijah – z ozirom na to, da je Janezov vidni in slušni vtis v redu – *de facto* zanesljiva (ne varata nas). Njegovo posploševanje, da psi (nasplošno) lajajo, je zelo preprost induktivni sklep. Takšni sklepi so nasplošno zanesljivi, in tudi ta je tak. Skratka, Janezov izvor infomacije (vid, sluh, preprosto sklepanje) je zanesljiv in zato je njegovo prepričanje zanesljivo.

Takšno razmišljanje je v sodobni filozofiji zelo popularno. Rabi kot osnova za

teorijo upravičenja zasnovano na zanesljivosti [*reliability*], ki se imenuje:

RELIABILIZEM. Prepričanje je upravičeno, če je pridobljeno prek zanesljivega mehanizma. Mehanizem je zanesljiv, če ima v glavnem za rezultat resnično prepričanje.

Opazimo, da ta definicija upravičenja ne pove ničesar o tem, ali tisti, ki je prepričan, ve ali misli, da je mehanizem zanesljiv: dovolj je, da je mehanizem *de facto* zanesljiv. Zato je reliabilizem:

ESKTERNALISTIČNO STALIŠČE. Za reliabilista pri upravičenju ni pomembno, da ima tisti, ki je prepričan, tudi sam razloge za prepričanje, da je mehanizem zanesljiv. Zanesljivost je lahko "zunanja", eksterna, nedostopna tistemu, ki je prepričan, ampak ga kljub temu upravičuje.

Ugodne strani reliabilizma so naslednje:

1. Dobro ocenjuje pomembnost nenaključne, sistematske resničnosti. V ospredje namreč postavlja lastnost spoznavnega mehanizma, da nam v glavnem daje resnična spoznanja (kar želimo doseči) ali pa nas v glavnem vara (čemur se želimo izogniti).
2. Mogoče ga je uporabiti za vse spoznavalce in vse mehanizme, tako rekoč od amebe do Einsteina (živali, male otroke, odrasle ljudi, robote, skupine raziskovalcev). Ta uporabnost je rezultat eksternalistične predpostavke: ker za samega spoznavalca ni nujno, da se zaveda razloga za to, da bi bil upravičen, so lahko upravičeni zelo primitivni spoznavalci.
3. Je preprost.
4. Je v skladu z velikim delom filozofske tradicije. Čeprav je čisti reliabilizem sodobno stališče (Alvin Goldman, Fred Dretske), so mnogi veliki spoznavni teoretiki – Platon, Descartes, Reid ... – poudarjali pomembnost zanesljivosti.

Poglejmo si sedaj glavno pomanjkljivost reliabilizma. Predpostavimo, da ima Janezova sestra Meta isto prepričanje o psih, ki si ga je pridobila tako kot Janez. Toda Meta je postala zelo raztresen in pozabljiv človek in je povsem pozabila, da je kadarkoli slišala, kako lajajo psi. Še vedno je prepričana, da psi lajajo, ampak nima pojma, zakaj je o tem prepričana. Čeravno obstaja "razlog", zaradi katerega je o tem prepričana, ji ta razlog ni več dostopen. Mnogim se bo zdelo, da njena prepričanja niso več upravičena. Toda reliabilist mora trditi, da je Metino prepričanje še naprej upravičeno; za njega je edino pomembno, kako je Metino prepričanje nastalo (kako je formirano), ne pa kakšni razlogi, ki so dostopni sami Meti. Za to slabost je kriv eksternalizem: eksternalizem je v sporu s našim občutkom, da prepričanje ni upravičeno, če tisti, ki ima to prepričanje, ne razpolaga z dobrimi razlogi za njegovo upravičenje.

3.2 Dostop prepričanca: internalizem

Poglejmo sedaj možnosti, ki se odpirajo na nasprotnem bregu:

INTERNALISTIČNO STALIŠČE. Razlogi, ki upravičujejo tistega, ki je prepričan, morajo biti dostopni (notranji, interni) samemu prepričancu.

Vrnimo se k Janezu. Internalist se ne ubada s tem, da bi ugotovil, ali so Janezovi viri informacij zanesljivi, temveč se sprašuje, kakšne razloge bi lahko Janez navedel – samemu sebi ali pa drugim – za svoje prepričanje. Glede na to vprašanje obstajata dve glavni stališči.

(a) fundacionalizem

Poglejmo odgovor, ki bi ga verjetno dobili od Janeza, če bi ga vprašali, kako ve, da psi lajajo: "Spominjam se, da je vsak pes, ki sem ga videl in slišal, lajal, niti en pes pa se ni oglasil drugače." Opazimo, da se Janezov odgovor sklicuje na tri izvore:

– na vtis iz spomina, na tisto, kar pomni, da je slišal, videl in sklepal;
– na vtis iz opazovanja, na tisto, kar je pravzaprav slišal in videl;
– na sklepanje iz videnega in slišanega.

Trije izvori so medsebojno odvisni, to odvisnost pa lahko prikažemo takole:

Prepričanje, da psi lajajo,

↓ *temelji na*

spominjanju o psih in na sklepanju.

Spominjanje o psih in sklepanje

↓ *temelji na*

vidnem in slušnem vtisu o psih in lajanju.

Opazimo, da se končni razlog za prepričanje – vtis iz gledanja in poslušanja – zdi hkrati tudi kot temelj, na katerega se opira prepričanje. Spominjanje je v našem primeru posrednik, ki perceptivno upravičenje prenaša na prepričanje. Takšno stališče lahko povzamemo kot pretpostavko:

UTEMELJENOST. Vsako upravičeno prepričanje ima neki poslednji razlog ali temelj in je upravičeno na osnovi tega temelja. Temeljna prepričanja so običajno veliko bolj preprosta od utemeljenih. Nekatera prepričanja se opirajo neposredno na temelj. Večina upravičenih prepričanj je upravičenih posredno, skozi verigo posrednikov, ki jih povezujejo s temeljem.

Ta predpostavka je dala naslednjo teorijo:

FUNDACIONALIZEM. Razlogi za neko prepričanje izhajajo iz temelja in imajo strukturo piramide: na dnu imamo temelj, ki daje upravičenje, vmesni členi pa prenašajo upravičenje do vrha. Obstajajo temeljni viri upravičenosti (in s tem tudi védenja) za vsako posamezno prepričanje, na njih pa temelji zgradba našega spoznanja. Temeljni viri so upravičeni sami na sebi, utemeljena prepričanja pa dobivajo svojo upravičenost iz temelja.

Najpogosteje menijo, da so v temelju piramide opazovanja (zaznave), toda nekateri prištevajo sem tudi druge izvore, na primer, logično, matematično in moralno intuicijo ter podobno. (Za podrobno kritično analizo fundacionalizma glej članek A. Markusovića v pričujoči številki *Analize.*)

Ugodne strani fundacionalizma:

1. Je v skladu s najpogostejšim načinom, kako v življenju upravičujemo svoja pre-

pričanja, namreč tako, da se sklicujemo na neka preprostejša in očitnejša prepričanja.

2. Upošteva dejstvo, da se nam nekatere stvari zdijo očitne. Očitno se nam zdi predvsem to, kar nam je dano v opazovanju (zaznavi). In naravno daje prednost sodbam iz opazovanja, kakor to počnemo tudi v navadnem življenju in v znanosti.

3. Ne obremenjuje spoznavalca preko mere: fundacionalizem zahteva, da imamo za vsako prepričanje poseben razlog, razlogi za prepričanja pa so načeloma pregledni.

Toda fundacionalizem se sooča tudi z nekaterimi problemi. Vrnimo se k primeru z Janezom. Janezovo prepričanje o tem, da psi lajajo, temelji na njegovih izkušnjah s posameznimi psi. Toda, ali se Janez zares mora natanko spominjati vsakega takšnega izkustva, da bi bil upravičen? Ali fundacionalist ne zahteva preveč, kadar hoče, da bi bilo vsako temeljno prepričanje vključeno v verigo upravičenja? To je prva težava.

Druga težava je nekoliko bolj "filozofska". Kako je natanko videti temelj Janezovega prepričanja oziroma vsako posamezno izkustvo s psom? Naj se Janez natanko spominja, da je pred desetimi leti videl psa Flokija in slišal, kako laja. Njegovo zaznavno stanje – vidim psa in slišim, kako laja – bi moralo biti temelj (del temelja) njegovega prepričanja, da psi lajajo. To zaznavno stanje bi torej moralo samo na sebi nositi upravičenje. Toda, ali so posamezna zaznavna stanja zares tako popolnoma zanesljiva? Ali iz *vtisa*, da je pred njim pes, Janez lahko popolnoma upravičeno sklepa, da je tudi *zares* tako? Kaj pa, če je pred njim igračka ali mačka, ki je podobna psu, ali hologram? Kaj pa, če je Janez preveč popil? Morda je zvok lajanja prihajal iz bližnjega radijskega aparata? Skratka, *zakaj bi neko izolirano opazovanje imeli za popolnomo zanesljivo*?

Fundacionalisti so poizkušali rešiti tole težavo na več načinov.

Tretjo težavo bomo uvedli z vprašanjem o Janezovem sklepanju. Janez je sklenil, da psi lajajo, na podlagi, recimo, tridesetih primerov. Takšen vzorec je običajno zanesljiv, ko gre za živali. Toda če bi kdo (otrok, gost iz divjine) tridesetkrat zaporedoma naletel na glasbo iz radijskega aparata in sklepal, da radio oddaja samo glasbo in nikdar govora, bi se prevaral. Janezov sklep je upravičen glede na naravo živali, ki se oglašujejo dokaj enolično. Z drugimi besedami, njegova upravičenost zahteva dodatno znanje o živalih in njihovem oglašanju, ki pa krepko prekaša skromno bazo trideset izkustev s psi. Skratka, mnoga naša prepričanja so upravičena na temelju širokega spektra drugih prepričanj, ne pa na temelju neke ozke, lokalne osnove.

Oglejmo si sedaj internalista, ki meni, da je fundacionalizem zaradi navedenih težav nesprejemljiv. Ta internalist pravi, da upravičenja zahtevajo od tistega, ki je prepričan, dobre razloge, ne misli pa, da morajo dobri razlogi temeljiti na nekem prvem, preprostem in očitnem temelju. To nas vodi k drugi, nasprotni internalistični strategiji.

(b) koherentizem

Nova strategija se osredinja na to, da se je za upravičenje prepričanja treba sklice-

vati na mnoga druga prepričanja. Če ostanemo na našem primeru: za prepričanje, da psi lajajo, se je treba sklicevati na prepričanja o tem, da se vsaka živalska vrsta oglaša na poseben način, da psi sestavljajo živalsko vrsto itn. Toda, kako daleč? Prepričanje, da psi sestavljajo vrsto, je odvisno od prepričanja, da v živi naravi sploh obstajajo vrste. To prepričanje podpirajo številne sodbe iz botanike in zoologije. Toda Janez bi ga lahko podprl tudi z razlogi iz religije, če je religiozen. Zdi se, da nizanju razlogov ni konca.

Naš filozof zdaj sklepa, da je najbolje vzeti za enoto upravičenja *vse, o čemer je Janez na splošno prepričan*, in gradi teorijo upravičenja na temelju te zamisli.

Prvi korak bi bil naslednji:

Janezovo prepričanje, da psi lajajo, je upravičeno, če je v skladu z ostalimi Janezovimi prepričanji.

Toda ta korak ni dovolj. Kaj pa, če so Janezova druga prepričanja medsebojno neusklajena? Potem nikakršno ujemanje z njimi ne bo upravičilo prepričanja o psih. Potrebno je narediti še en korak. Samo *medsebojno usklajena celota prepričanj* lahko upraviči neko posamezno prepričanje. Z drugimi besedami, samo če so vsa Janezova prepričanja medsebojno usklajena, lahko upravičijo neko prepričanje:

Janezovo prepričanje, da psi lajajo, je upravičeno, če je v skladu s celoto usklajenih Janezovih prepričanj.

Posplošeno:

USKLAJENOST. Dano prepričanje je upravičeno, če je v skladu s skupkom vseh medsebojno usklajenih prepričanj tistega, ki je prepričan.

Usklajenost se imenuje tudi "koherenca", tako da je to stališče dobilo ime – **KOHERENTIZEM**.

Koherentist gleda na sklepanje kot na proces, v katerem privedemo naša prepričanja v premišljeno ravnotežje: izključimo tista, ki "štrlijo", in bolj zaupamo tistim, ki jih podpira čim večje število drugih prepričanj.

Medtem ko je za fundacionalistično teorijo dobra slika piramide, se koherentisti pogosto sklicujejo na primerjavo s splavom (ki jo je prvi povedal O. Neurath): naše védenje je kot splav na odprtem morju, ki se nikoli ne dotakne trdnih tal; edino, kar mu daje čvrstost, so vezi med deskami in vrvmi. Splav popravljamo na odprtem morju, tako da dotrajane deske in vrvi zamenjujemo z drugimi: ni varnega pristana, v katerem bi lahko splav zgradili od začetka. (Lahko si zamislimo, da po brodolomu na morju plavajo ostanki jadrnice – deske in vrvi. Graditelji splava uporabljajo te ostanke in jim dajo koristno vlogo s tem, da jih vežejo na že izdelan splav: tako nova prepričanja dobivajo upravičenje s tem, da so usklajena z obstoječo celoto.)

Iz česa sestoji koherenca (usklajenost) večjega števila prepričanj, recimo P_1, P_2 in P_3? Prvič, P_1, P_2 in P_3 si ne smejo nasprotovati, drugič, morajo se medsebojno podpirati. Iz česa sestoji podpiranje? Obstaja več predlogov, najbolj znana pa sta dva:

(1) Prepričanje podpira drugo, če ga pojasnjuje. Na primer, prepričanje, da slišim, kako pes laja, pojasnjuje (deloma) prepričanje, da psi na splošno lajajo.

(2) Prepričanje podpira drugo, če mu povečuje verjetnost. Na primer, prepričanje, da se pripadniki iste vrste oglašajo na enak način, podpira posplošitev, da vsi psi lajajo.

Prednosti koherentizma:

1. Je v skladu z vsakdanjim pričakovanjem, po katerem so medsebojno skladna prepričanja sprejemljivejša od prepričanj, ki so medsebojno neusklajena.
2. Od spoznavalca ne zahteva, da se mora zavedati zgodovine svojih prepričanj.
3. Ne zahteva obstajanja popolnoma zanesljivih začetnih ali temeljnih prepričanj.

Koherentizem se prav tako sooča s precejšnjim številom problemov:

Prvič, koherentizem obremenjuje tistega, ki je prepričan (seveda, na drug način kot fundacionalist). Od prepričanca zahteva, da ima pregled nad dobesedno *celoto* vseh svojih prepričanj, da bi preveril, ali je novo prepričanje v skladu z ostalimi. Nihče ne more zadovoljiti tako strogega pogoja.

Drugič, koherentist težko pojasni, zakaj imajo zaznavna prepričanja takšno težo, kot jim jo zdravorazumsko pripisujemo, in zakaj ima opazovanje tisto težo, ki mu jo dajemo v znanosti. (Na podlagi mnogih razlogov lahko mislim, da moj pes nikoli ne bi ugriznil soseda, toda če ga vidim, da ga grize, ne bom zavrnil pričevanje svojega vida, da bi ga uskladil s svojimi prepričanji, ampak bom prepričanja prilagodil tistemu, kar sem videl).

Tretjič, koherenca ni zanesljiv znak resničnosti. Mnogi norci imajo povsem koherentne teorije o svetu, ki so gotovo v največji meri neresnične. Koherentni romani so pogosti, vendar s tem ne postanejo zgodovinska resnica. Izolirani koherentni sistem je lahko povsem neresničen. (Ta težava se včasih imenuje “pripomba iz izoliranosti”.)

(c) Splošne težave internalizma

Koherentizem in fundacionalizem si delita nekatere skupne težave, ki izvirajo iz njunega internalističnega izhodišča.

Prva težava se tiče resničnosti: interno upravičenje ne zagotavlja resničnosti. Opazimo, da je interna upravičenost sorazmerno neodvisna od resničnosti (ali je popolnoma neodvisna, ostaja odprto vprašanje). Spomnite se Platonovega primera s "tračem" – čeprav ima oseba, ki pripoveduje "trač", po naključju resnično prepričanje, pa nima spoznavnega upravičenja. Torej resničnost ni zadostna za upravičenost. Vendar to ni najbolj pomembno. Oglejmo si dobrega spoznavalca, ki se je znašel v izredno neugodnem položaju – zamislite si zelo pametnega in vestnega Othela, ki ga vara nadčloveško spreten Jago. Othelo dela vse, kar je v njegovi moči, da bi spoznal resnico o svoji soprogi – ga ta vara ali ne –, pri tem pa je skrajno previden in poln predsodkov. Toda Jago je neprekosljiv – razpolaga z montiranim video posnetkom, ki prikazuje, kako se domnevna Desdemona ljubi z mladim (ne-?)častnikom, z izjavo Desdemoninega spovednika in njenega psihia-

tra, ki jo obtužuje, in tako dalje. Othelo začne naposled verjeti, da je Desdemona nezvesta. Njegovo prepričanje ni resnično, vendar je gotovo upravičeno.

Zdi se, da ideja upravičenosti spoznavalca nekako zavaruje pred zunanjimi nadlogami. Upravičenost sama sicer ne jamči spoznanja-védenja, vendar nudi neko vrsto spoznavne legitimnosti. Naš novi Othelo je dober spoznavalec, je vesten in je storil vse, kar je bilo v njegovi moči. Ne glede na napore nadčloveško vestnega in preveč človeško zlobnega nasprotnika je spoznavno "čist". Zdi se, da je prvenstveni motiv za ukvarjanje z upravičenjem ravno ta ideja avtonomije spoznavalca . Medtem ko je pojem védenja nujno takšen, da veže spoznavalca na okolico, pa pojem upravičenja nudi pristan rešitve – jamči presojo spoznavalca v skladu s tistim, kar je on sam naredil, ne pa v skladu s tistim, kar so mu prinesle okoliščine. Lahko si zamislimo zavestnega spoznavalca v položaju kartezijanskega subjekta, ki ga vara zli demon – karkoli demon stori, mu ne more odvzeti upravičenja (spomnite se, da Descartes ni bil tako velikodušen – njemu je bilo več do védenja kot do gole upravičenosti).

Druga težava se nanaša na vlogo upravičenja v pojmu védenja. Po običajni sliki je védenje upravičeno resnično prepričanje. Vendar se zdi, da internalistično upravičenje v tej kombinaciji nudi premalo.

Najbolj znane ilustracije te težave se sklicujejo na primere, v katerih so izpolnjeni vsi trije pogoji:

– človek ima prepričanje;
– to prepričanje je resnično;
– in to prepričanje je internalistično upravičeno,

ampak človek kljub temu nima védenja.

Najpreprostejši primer je navedel B. Russell:

Gledam na uro na stolpu, ki je do sedaj vedno kazala točen čas. Pogosto sem to preverjal in imam dober razlog za zaupanje. Torej imam interno upravičenje, da ji verjamem. Na uri je pet in sedaj je točno pet popoldan. Moje prepričanje, da je sedaj točno pet popoldan, je resnično. Na žalost pa je ura zastala ravno danes, točno ob petih zjutraj. V tem primeru moje prepričanje – čeprav resnično in interno upravičeno – ni védenje.

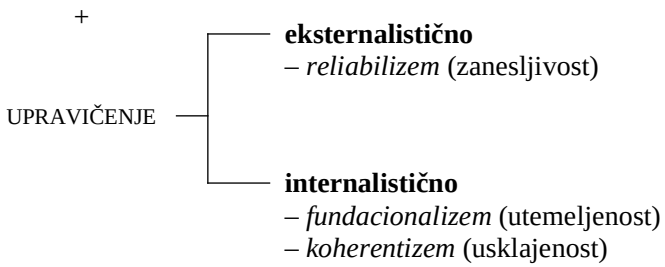
Takšno vrsto primerov je sistematično predstavil E. Gettier. Ti primeri so precej omajali internalizem. Tako sodobna razprava niha med internalizmom in eksternalizmom kot dvema glavnima možnostima teorije upravičenja.

Našo sliko teorije upravičenja lahko na koncu prikažemo z naslednjo shemo:

VÉDENJE = PREPRIČANJE

+

RESNIČNOST

prevedel Božidar Kante

Introduction to the theory of knowledge

The paper is a brief elementary introduction into the main topics of the theory of knowledge, geared to the undergraduate audience. Theory of knowledge is presented as a two part construction: the first, simple and historically primary part is concerned with the reliability of cognitive faculties and activities (perception versus thinking, testimony, status of science and religion, moral knowledge and the like) and culminates with the general issue of scepticism. The second is properly meta-epistemological, having to do with justification and with definition of knowledge. The main part of the paper is then dedicated to an elementary exposition of theories of justification, i.e. to fundationalism, coherentism and reliabilism. The first part provides motivation and link to actual epistemic practices, the second a more philosophical search for general concepts and principles to be deployed in solving the concrete problems at the first one.
Keywords: knowledge, justification, fundationalism, coherentism, reliabilism, scepticism.

Vodnik za branje

Celovita uvoda v spoznavno teorijo sta:

Lehrer, K. (1990). *Theory of Knowledge*. Boulder: Westview Press.

Pollock, J. L. (1986). *Contemporary Theories of Knowledge*. London: Hutchinson.

Klasično sodobno fundacionalistično delo, ki je napisano zelo berljivo:

Chisholm, R. (1987). *Theory of Knowledge*. N.J.: Englewood Cliffs.

Najbolj znani deli z vidika koherentizma sta:

Bonjour, L. (1985). *The Structure of Empirical Knowledge*. Cambridge: Harvard University Press.

Lehrer, K. (1974). *Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.

Naturalistični reliabilizem zastopajo:

Armstrong, D. (1973). *Belief, Truth and Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goldman, A. (1986). *Epistemology and Cognition*, Cambridge, MA.: Harvard University Press.

Goldman, A. (1992). *Liaisons*. Cambridge, MA.: The MIT Press.

Religiozni reliabilizem zastopa:

Plantinga, A. (1993). *Warrant and Proper Function*. Oxford: Oxford University Press.

Najbolj znano sodobno delo o skepticizmu je:

Stroud, B. (1984). *The Significance of Philosophical Scepticism*. Oxford: Oxford University Press.